

Сторінки історії

УДК 002:929:63.001.5:
378.2+061(477)
© 2018

ВНЕСОК АКАДЕМІКА В.І. ВЕРНАДСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (до 155-річчя від дня народження)

В.А. Вергунов

*доктор сільськогосподарських наук, академік НААН
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03127, Україна, e-mail: info@dnsgb.com.ua
Надійшла 15.03.2018*

Мета. Розкрити внесок академіка В.І. Вернадського у становлення й розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації. **Методи.** Загальнонаукові — аналіз, синтез, класифікація; історичні — проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний та метод періодизації. **Результати.** Показаний доробок ученого в галузі морфолого-генетичного ґрунтознавства. Висвітлено його роль в організації та діяльності Сільськогосподарського вченого комітету (м. Санкт-Петербург) та Сільськогосподарського наукового комітету України — предтечі Національної академії аграрних наук України. Досліджено постать В.І. Вернадського як організатора вітчизняного науково-освітнього процесу. **Висновки.** Вперше розроблено періодизацію творчої діяльності В.І. Вернадського.

Ключові слова: В.І. Вернадський, Сільськогосподарський вчений комітет у Петрограді, Сільськогосподарський науковий комітет України, Національна академія аграрних наук України, Українська академія наук, Товариство любителів природи, морфолого-генетичне ґрунтознавство, геолого-мінералогічні дослідження, карти ґрунтів України.

*Я зробив все, що міг,
хто може, нехай зробить краще...
В.І. Вернадський*

Уже третє століття постать академіка В.І. Вернадського змушує схилити голову перед його геніальністю, оскільки

для багатьох наукових ідей він і сьогодні є духовним пророком та наставником. На першому місці з цього приводу стоять створені ним наукові школи в мінералогії космосу, радіобіології, біогеохімії, кристалографії, філософській течії так званого російського космізму, ортодоксальна підтримка

панспермії — гіпотези, що життя було занесене на Землю з космосу, вчення про біосферу та ноосферу. Преамбулою хотів би взяти слова Володимира Івановича: «Історія науки повинна критично укладатися кожним науковим поколінням...» [1].

Мета. У загальних тезових підходах зробити історичний екскурс щодо внеску академіка В.І. Вернадського в становлення й розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації. Таке бачення проблеми щодо наймолодшої складової сучасного природознавства продовжує залишатися найменш комплексно дослідженим істориками науки України і Росії.

Методи досліджень. Загальнонаукові — аналіз, синтез, класифікація; історичні — проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний та метод періодизації.

Результати досліджень. Що таке сільськогосподарська дослідна справа? За власними науковими пошуками сьогодні це поняття звучить так: «Глибоке і всебічне вивчення у спеціалізованих дослідницьких інституціях агрономічних, зоотехнічних й інших сільськогосподарських явищ, що здійснюються у природних і спеціально створених умовах з використанням відповідних методик та інструментарію з метою відпрацювання найдоцільніших шляхів і підходів до підвищення культурного рівня сільського господарства, а також пошуку інших засобів і способів для надання науково-практичної допомоги аграрному виробництву з метою отримання як найбільшої кількості, так і кращої якості екологічно-збалансованої сільськогосподарської продукції» [2].

До такого трактування цього поняття — шлях у 136 років. Відлік слід починати від «Тлумачного словника живої великоросійської мови» Володимира Даля, який визначав дослідництво як «науку не голослівну, а з показом пояснюваного в ділі» [3].

На разі чітко визначено, що галузеве дослідництво поділяється на *галузь знань* — «сукупність відомостей і методів вивчення сільськогосподарських явищ» і *організацію* — «сукупність установ і заходів, що мають за кінцеву мету удосконалення техніки сільського господарства» [4]. Процес

формування галузевого дослідництва своїми витокami сягає у 10 тисячоліття до н.е., коли землероби і скотарі в долинах річок об'єднали свої зусилля, й з'явилося поняття — *сільське господарство*. Невипадково, розуміючи його основоположне генеруюче місце для планети Земля, В.І. Вернадський писав: «Відкриття землеробства, зроблені за понад 600 поколінь до нас, визначили майбутнє людства». Накопичений віками емпіричний досвід ведення сільського господарства, зрештою, привів до появи спеціального вчення, яке, помноживши на успіхи природознавства, починаючи з другої половини XVIII ст., дало можливість з'явитися науковому методу як такому.

З історії відомо, що війни, революції, переселення, реформи прискорюють процес розвитку аграрної галузі. Для Російської імперії такі радикальні зміни відбулися після скасування кріпацтва у 1861 р. Як наслідок, у 1883 р. після виходу у світ праці геніального вченого В.В. Докучаєва «Російський чорнозем» з його морфолого-генетичним ґрунтознавством і створення в 1884 р. першої постійно діючої державної дослідної інституції — Полтавського дослідного поля, остаточно формалізувалася нова складова культури нації і природознавства — сільськогосподарська дослідна справа.

Учень і соратник В.І. Вернадського — Б.Л. Лічков писав, що «... історію наукової творчості Вернадського можна поділити на чотири етапи: 1) 1888–1909 рр. — формування мінералогічної науки в сучасному її вигляді; 2) 1910–1917 рр. — інтерес до хімії Землі та заглиблення в розробку проблем геохімічної науки; 3) 1918–1936 рр. — звернення до біогеохімії або вивчення ролі живої речовини та міграції хімічних елементів у біосфері; 4) 1937 — січень 1945 р. — розвиток ідей живої речовини в планетарному масштабі» [5].

Незважаючи на так званий «мінералогічний» початок творчості, завдяки В.В. Докучаєву відбувся В.І. Вернадський, у першу чергу, як великий вчений-ґрунтознавець. Він є автором першої десятиверстної карти ґрунтів Кременчуцького повіту на Полтавщині (1892) [6] та спільно з В.В. Докучаєвим — Полтавської губернії [7]. Також слід згадати про дослідження,

розпочати 1890 р., які В.В. Докучаєв не тільки скеровував, а й своїм листом від 27 червня 1890 р. фактично зробив їх детальний план-постанову. У ньому вперше у світовій ґрунтознавчій практиці теоретично розглядається генетичний зв'язок між різноманітними типами ґрунтів з одного боку, та елементами рельєфу — з другого.

В.І. Вернадський зібрав 422 зразки ґрунтів і 36 зразків його гірських порід. Узагальнивши їх, він неоднозначно наголосив на біологічному факторові ґрунтоутворення, на ролі у цьому процесі живої речовини та продуктів її життєдіяльності [8]. Як він зазначав: «Ми отримали в науці низку спостережень та досягнень, які вказують на величезне значення організмів у земній корі, зокрема, у хімічних її процесах, які давно заслуговують систематичної звідної і наукової обробки з точки зору загального прояву властивостей живого...». Ці висновки Вернадського разом з іншими увійшли до не менш знаної у фаховому середовищі книги В.В. Докучаєва «Наші степи колись і тепер» [9].

Маловідомим залишається також факт ще одного відкриття В.І. Вернадського для потреб ґрунтознавства за результатами участі у ґрунтовій експедиції на Полтавщині, яке тільки через двадцять років у завершній формі ствердив академік К.К. Гедройц, а саме — теоретичне обґрунтування еволюційного зв'язку солонців із солончаками. Не менш піонерські відкриття зроблено вченим у цей час і для потреб геології. Серед них слід виділити встановлення існування магнітної аномалії поблизу Кременчука. Крім ґрунтових експедицій на Полтавщині Вернадський згодом здійснює і геолого-мінералогічні дослідження українських земель з метою вивчення їх геологічної будови та мінеральних багатств Дніпра, Волино-Поділля, півдня України, Криму.

Визнання обох карт галузевими фахівцями відіграло колосальне значення у формуванні наукових ідей ученого, який з часом, через десятиліття, систематизував серію своїх робіт, що отримали назву «наука про біосферу». В.І. Вернадським висловлено оригінальні ідеї щодо утворення гіпсу та формування так званого «супіщаного чорнозему». Ці результати, поряд з мінералогічними, за обстеженням українських

земель багато в чому стали методико-теоретичною основою створення 4 лютого 1915 р. Комісії з вивчення природно-виробничих сил Росії. За Вернадським, її першим завданням було вивчення сил, пов'язаних з творіннями живої природи: ґрунтовою родючістю, лісовими багатствами, тваринним світом, продуктами рослинництва, а також рибними багатствами.

Всі ці ідеї вченого разом з його п'ятьма роботами упродовж 1913–1944 рр. увійшли до розділу «ґрунти», том V «В.І. Вернадський. Вибрані твори» 1960 р. [10]. На власне переконання, до ґрунтознавчих слід додати публікацію «Титан у ґрунті» (1910) [11], в якій він робить висновок, що «титан при вивітрюванні не виходить з ґрунту, а навпаки, збирається та накопичується в ньому», та працю «Про аналіз ґрунту з точки зору геохімії», про яку, на жаль, не згадують біографи Вернадського, оскільки вона опублікована у вигляді доповіді у Матеріалах IV Міжнародної ґрунтознавчої конференції в Римі 1924 р. [12]. Нещодавно була опублікована ще одна стаття В.І. Вернадського «Про результати розкопок в с. Гонци Лубенського повіту», підготовлена ще 1914 р. [13]. Поряд з описом археологічних розвідок учений детально проаналізував ґрунти у геологічному і морфолого-генетичному відношеннях.

Всі разом вони принесли визнання «найстарішому докучаєвцю — академіку В.І. Вернадському» [14]. Сьогодні фахівці вважають, що ґрунтознавство продовжує залишатися чи не найрозвиненішим напрямом аграрної науки за рахунок широкого використання навіть космічних технологій, але основу всьому заклав професор В.В. Докучаєв зі своїм найвидатнішим учнем і послідовником В.І. Вернадським.

Без сумніву, розвиток галузевого дослідництва, як галузі знань, вплинув на становлення його і як організації. До цього процесу в Росії, і особливо в Україні, В.І. Вернадський мав пряме відношення. Вернадського було призначено головою Сільськогосподарського вченого комітету Міністерства землеробства у Петрограді від 10 червня 1917 р., після відставки з цієї посади заслуженого професора Університету Святого Володимира

С.М. Богданова. Обрання на пост керівника першого офіційного державного державного органу (створеного ще у 1837 р.) для розробки питань організації агрономічної служби та галузевої освіти, а також започаткування дослідних станцій було не випадковим, оскільки Вернадський до цього часу як земський і державний діяч досить детально вивчив стан аграрного питання в країні. Завдяки йому, Тимчасовий уряд уже 28 червня 1917 р. погоджує нове «Тимчасове положення про СГУК», згідно з яким подальший розвиток Сільськогосподарського вченого комітету передбачався як багатопрофільного дослідного інституту з лабораторіями та допоміжними установами. Такий підхід повністю відповідав концептуальній ідеї Вернадського про створення мережі державних дослідних інституцій, про яку він вперше доповів на загальних зборах Комісії з вивчення природних сил Росії ще в грудні 1916 р. [15]. Цікаво, що ця ідея Вернадського реалізувалася в РСФРР 2 травня 1923 р., коли на основі вченого комітету при Наркомземі було створено Державний інститут дослідної агрономії.

В Україні перший організаторський крок академіка В.І. Вернадського із вивчення природи України, передусім Полтавщини, відбувся 100 років тому, коли у березні 1918 р. він заснував Товариство любителів природи або гуртка натуралістів у стінах Полтавського природничо-історичного музею (нині — Полтавський краєзнавчий музей ім. Василя Кричевського). Дотепер в установі зберігається рукопис його програми досліджень і статуту за підписом В.І. Вернадського. Він же став і першим головою правління товариства. До його членів увійшло 119 представників полтавської інтелігенції [16]. Серед ідей ученого, що згодом втілилися в регіоні, слід виділити заснування місцевого ботанічного саду, низки заповідників і, головне, — системне вивчення природних можливостей краю на широкій науковій основі. Яскравим прикладом останнього вважаю майже 50-річну успішну реалізацію системи органічного землеробства ПП «Агроєкологія» у Шишацькому р-ні Полтавської обл. на чолі з Героєм України С.С. Антонцем [17].

Після від'їзду 1 червня 1918 р. з Полтави

до Києва В.І. Вернадський став активним учасником науково-організаційної та культурної діяльності у державній розбудові України, зокрема інституціонального становлення галузевого дослідництва. Тривалий час ця сторінка творчості Вернадського залишалася малодослідженою. Проведені власні архівні пошуки [18], а також співробітників єдиного на пострадянському просторі Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки при нашій бібліотеці [19] засвідчили, що В.І. Вернадський не лише один з ідейних натхненників заснування 1 листопада 1918 р. Сільськогосподарського вченого комітету при Міністерстві земельних справ Української Держави гетьмана Павла Скоропадського [20], а й перший його голова від 16 листопада 1918 р. [21]. Як доводять архіви, Комітет був створений за зразком свого російського аналога для «... дослідження кліматичних і ґрунтових особливостей України» [22]. Разом з О.А. Янатою В.І. Вернадський взяв участь у розробці першого «Положення», структури і штатів Комітету. Однак з 18 грудня 1918 р. до влади приходить Директорія. Вже 24 грудня наказом міністра земельних справ М. Козоріза всіх, хто «... вороже ставиться до української національної справи» [23], звільнено. Наказ від 30 грудня 1918 р. вводить нове положення — замість призначення необхідно обирати голову Комітету [24]. З 1 січня 1919 р. цю посаду обіймає академік Павло Тутковський, який до того часу був уже й головою правління УАН і, здається, цілком задовольняв вимоги Директорії до керівництва установами. За таких умов В.І. Вернадський, який ще 10 червня 1918 р. чітко сформулював своє завдання щодо його діяльності в Україні (а саме: «1 — об'єднання українців, які працюють в українському відродженні, однак люблять російську культуру, для них теж рідну, 2 — зберегти зв'язок усіх вчених і науково-навчальних закладів з російською культурою і аналогічними російськими організаціями, але не німецькими» [25]), повноцінно працювати не міг. Тому вже 1 січня 1919 р. він пише заяву про повний вихід зі складу Комітету, незважаючи на прохання й умовляння провідних членів Комітету.

Все змінилося з першим приходом радянської влади до Києва, і з 2 квітня 1919 р.

В.І. Вернадський повертається до членства в Сільськогосподарському вченому комітеті України. Допомогає налагодити творчі зв'язки з колегами з Петроградського Комітету. Стає одним з ініціаторів зміни його назви на науковий, і також приєднання як окремої структурної складової до УАН за новим «Статутом» від 1 лютого 1920 р., 15 березня 1920 р. було позитивне рішення Загальних зборів УАН. Архіви доводять, що членом СГНКУ В.І. Вернадський був до 20 вересня 1921 р. З часом на основі цього Комітету, через Науково-консультаційну раду при Наркомземі УРСР Постановою РНК УСРР 22 травня 1931 р. було створено Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук,

нині — Національна академія аграрних наук України, яка наразі є головним координуючим органом подальшого розвитку сільськогосподарської дослідної справи в країні. Вона через свої предтечі за майже вікове функціонування доводить правильність і, головне, — далекоглядність моделі В.І. Вернадського щодо ведення наукового забезпечення історично провідного сектору економіки України — сільського господарства [18]. Він запропонував її для приватної форми власності на землю, коли 85% населення займалося сільським господарством, а не як сьогодні — 29. Здається невинним, що на 26-му році державності аграрний сектор забезпечує 56% усіх надходжень до бюджету.

Висновки

Нині є всі підстави внести деякі зміни до періодизації творчості В.І. Вернадського, зробленої Б.Л. Лічковим, а саме: нижню межу першого етапу опустити до 1884 р. — початку участі вченого в ґрунтовій експедиції В.В. Докучаєва з обстеження Нижньогородської губернії. Але основне доповнення — слід у всі чотири етапи ввести морфолого-генетичне ґрунтознавство, до становлення і розвитку якого В.І. Вернадський мав пряме відношення впродовж усього свого експериментаторства. Цей висновок роблю, незважаючи на думку найближчого співробітника вченого в останні роки життя К.П. Флоренського, що той до 1908 р. збайдужів до ґрунтознавства на користь кристалографії, оскільки в ній «... панує число і порядок, де можемо отримати однозначний висновок шляхом простого і точного спостереження», і в його лексиконі з'явився термін «жива речовина». Вважаю, що існувала інша важлива причина відступу В.І. Вернадського від ґрунтознавства, — передчасна смерть у 1903 р. його духовного вчителя — В.В. Докучаєва.

Реальні практичні успіхи знань про ґрунти дали можливість створити ґрунтові карти територій країни, а значить, стати методичною основою розробки вивчення їх для потреб спеціалізації ведення сільськогосподарського виробництва — основи

основ продовольчої безпеки будь-якої країни. Як наслідок, почався активний процес розвитку сільськогосподарської дослідної справи та, особливо, його дослідницької мережі, що стало обов'язковою умовою подальшого розвитку аграрного сектору держави. Повною мірою такий висновок має відношення і до масової появи галузевих вищих, середніх і спеціальних навчальних закладів. До цього також мав стосунок академік В.І. Вернадський як у Росії, так і в Україні, насамперед, як видатний ґрунтознавець та організатор галузевого науково-освітнього процесу. З приводу останнього твердження мною розроблена спеціальна періодизація.

1882–1906 рр. — громадська діяльність у Петербурзькому і Московському університетах.

1906–1917 рр. — законодавча: член Державної Ради (1906) та науково-організаційна: директор Геологічного і мінералогічного кабінету Російської академії наук, голова Комісії з вивчення природних продуктивних сил Росії (з 1914 р.) і очільник вченого комітету Міністерства землеробства (1917).

1918–1922 рр. — державотворча: засновник і перший президент УАН (1918), голова СГНКУ (1918), ректор Таврійського університету (1920–1921) та організатор і перший директор Радієвого

інституту; громадська: ініціатор створення Товариства любителів природи або гурту натуралістів при Полтавському народному природничо-історичному музеї (березень 1918 р.).

1922–1926 рр. — науково-освітня у Сорбонні (Франція).

1926–1941 рр. — науково-організаційна

з перетворення Відділу живої речовини в Біогеохімічну лабораторію АН СРСР (1929), організатор і голова Комісії з вивчення важкої води (1934), організатор Міжнародної комісії з визначення віку порід радіоактивними методами (1937), організатор і голова Метеоритного комітету та Комісії з ізотопів (1939).

Вергунов В.А.

Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН, ул. Героев Обороны, 10, г. Киев, 03127, Украина, e-mail: info@dnsgb.com.ua

Вклад академика В.И. Вернадского в становление и развитие сельскохозяйственного опытного дела в Украине (к 155-летию со дня рождения)

Цель. Раскрыть вклад академика В.И. Вернадского в становление и развитие отечественного сельскохозяйственного опытного дела как отрасли знаний и организации. **Методы.** Общенаучные — анализ, синтез, классификация; исторические — проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, ретроспективный и метод периодизации. **Результаты.** Показано наследие ученого в области морфолого-генетического почвоведения. Освещена его роль в организации и деятельности Сельскохозяйственного ученого комитета (г. Санкт-Петербург) и Сельскохозяйственного научного комитета Украины — предшественника Национальной академии аграрных наук Украины. Исследована деятельность В.И. Вернадского как организатора отечественного научно-образовательного процесса. **Выводы.** Впервые разработана периодизация творческой деятельности В.И. Вернадского.

Ключевые слова: В.И. Вернадский, Сельскохозяйственный ученый комитет в Петрограде, Сельскохозяйственный научный комитет Украины, Национальная академия аграрных наук Украины, Украинская академия наук, Общество любителей природы, морфолого-генетическое почвоведение, геолого-минералогические исследования, карты почв Украины.

Vergunov V.

National Scientific Agricultural Library of the NAAS, Heroiv Oborony Str., 10, Kyiv, 03127, Ukraine; e-mail: info@dnsgb.com.ua

Academician V.I. Vernadsky's contribution in the formation and development of agricultural experimental deed in Ukraine (the 155th anniversary of his birth)

The purpose. Disclose the contribution of Academician V.I. Vernadsky in the formation and development of domestic agricultural experimental deed as a field of knowledge and organization. **Methods.** General scientific — analysis, synthesis, classification; historical — problem-chronological, comparative-historical, retrospective and periodization. **Results.** The author showed the legacy of the scientist in the field of morphological and genetic soil science. He highlighted the scientist's role in the organization and activities of the Agricultural Scientific Committee (St. Petersburg) and the Agricultural Scientific Committee of Ukraine, the predecessor of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. The activity of V.I. Vernadsky as the organizer of the national scientific and educational process also described in the article. **Conclusions.** First, the author developed the periodization of V.I. Vernadsky's creative activities.

Key words: V.I. Vernadsky, Agricultural Scientific Committee in Petrograd, Agricultural Scientific Committee of Ukraine, National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Ukrainian Academy of Sciences, Society of Nature Lovers, Morphological-Genetical Soil Science, Geological and Mineralogical Studies, Soil Maps of Ukraine.

Бібліографія

1. Вернадский В.И. Из истории идей. Труды по всеобщей истории науки. 2-е изд. Москва: Наука, 1988. С. 2.

2. Вергунов В.А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. Київ: Аграр. наука, 2012. С. 228.

3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: [в 4 ч.]. Общество любителей Российской словесности, учрежденное при Императорском Московском Ун-те. Москва: Тип. А. Семина, 1863. Ч. 1: А–З. С. 4.

4. Недокучаев Н.К. Опытное дело в полеводстве. Теория и практика: курс лекций. Москва:

Госиздат, 1929. С. 9–19.

5. Личков Б.Л. Научные идеи и творчество последних лет жизни В.И. Вернадского. *Воспоминания о В.И. Вернадском*. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 124–151.

6. Вернадский В.И. Кременчугский уезд. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-историческая часть. Отчет Полтавской губернии земству. С.-Петербург, 1892. Вып. XV.

7. Щербак Н.П. Владимир Иванович Вернадский. 2-е изд., доп. и перераб. Киев: Наук. думка, 1988. С. 5.

8. Самородов В., Кигим С. Професійне зростання Володимира Вернадського на Полтавщині. *Село полтавське*. 2013. № 10. С. 13.

9. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. Москва: Госиздат. с.-х. лит., 1953. 152 с.

10. Вернадский В.И. Избранные сочинения. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. Т. V. С. 303–334.

11. Вернадский В.И. Титан в почвах: (к вопросу об анализе почв). *Почвоведение*. 1910. № 3. С. 225–259.

12. Vernadsky V. En el análisis del suelo en términos de la geoquímica. *Actes de la IV Conference Internationale de Pedology, Rom, 12–19, Mai, 1924*. Rom, 1926. V. II. P. 570.

13. О результатах раскопок в с. Гонцы Лубенского уезда. В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія; упоряд.: В.М. Самородов, С.Л. Кигим; наук. ред. К. М. Ситник. Полтава: Полтавський літератор, 2018. С. 108–124.

14. Ярилов А.А. Памяти старейшего докучаевца — академика Владимира Ивановича Вернадского. *Почвоведение*. 1945. № 7. С. 321–324.

15. Гончаров Н.П. Государственная организация аграрной науки в России (к 175-летию РАСХН). *Историко-биологические исследования*. 2012. Т. 4, № 3. С. 18.

16. В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія; упоряд.: В.М. Самородов, С.Л. Кигим; наук. ред. К. М. Ситник. Полтава: Полтавський літератор, 2018. С. 59.

17. Антоненко Семен Свиридонович: бібліогр. покажч. наук. пр. за 1956–2015 роки; уклад.: В.М. Писаренко, А.С. Антоненко; наук. ред. В.А. Вергунов; авт. вступ. ст. Я.М. Гадзало. Київ: Зерно, 2015. 445 с.

18. Вергунов В.А. Сільськогосподарський вчений комітет України (1918–1927) як модель В.І. Вернадського академізації галузевої науки (до 100-річчя Національної академії наук України та Національної академії аграрних наук України): наук. доп. Київ, 2017. 36 с.

19. Грищенко Т.Р. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927): пошук оптимальної організаційної структури аграрної науки. *Вісн. аграр. науки*. 2017, спецвип., трав. С. 36–42.

20. Наказ Міністерства земельних справ 1 листопада 1918 р. Ч. 162. *ЦДАВО України*. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 202.

21. Коротке справоздання про діяльність Ботанічного Бюро (Секції і відділу) за квітень—грудень 1918 р. Ботанічне бюро 26 грудня 1918 р. № 45. *ЦДАВО України*. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 31.

22. Сельско-Хозяйственному Ученому Комитету. Петербург. *ЦДАВО України*. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 21.

23. Наказ по Народному міністерству земельних справ 24 грудня 1918 р. Ч. 18. *ЦДАВО України*. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 253.

24. Наказ по Міністерству земельних справ 30 грудня 1918 р. Ч. 29. *ЦДАВО України*. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 303–304.

25. Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921 (октябрь 1917 — январь 1920). Киев: Наук. думка, 1994. С. 98.